

*Саркісова І. А.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та літератури
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»*

ВІЗІЇ ДИТИНСТВА ТА ЮНОСТІ В ЕПІСТОЛЯРНМУ СПАДКУ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА

Анотація. Метою статті є дослідження перших біографічних (дитячих та юнацьких) етапів становлення творчої особистості відомого українського письменника Спиридона Черкасенка, відображених у дзеркалі його епістолярного спадку.

Теоретико-методологічною основою розвідки є історико-літературний, історико-культурний, а також метод типологічного узагальнення.

Об'єктом дослідження є спроба періодизації основних етапів зародження, становлення та фахової еволюції поглядів С. Черкасенка, умов і цілей української освітньо-педагогічної діяльності, специфіки діяльності українських шкіл та основних представників українського освітнього середовища – учнів та вчителів.

Предметом дослідження виступають тематичні пріоритети та поетикальні прийоми художньої організації письменницького епістолярного дискурсу, його літературні різновиди, тематичне розмаїття та жанровий діапазон письменницьких кореспонденцій, їхній зв'язок із попередніми епістолярно-письменницькими літературними традиціями.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що у розвідці охарактеризовано маловідомі на сьогоднішній день факти освітньо-педагогічної діяльності С. Черкасенка, що містяться в архівному епістолярному спадку, на жаль, й досі не оприлюдненому в українському видавничому просторі.

Унаслідок проведеного дослідження було встановлено, що:

1) Починаючи з перших етапів власної навчальної діяльності С. Черкасенко жваво цікавився освітою як наукою, педагогічними методами та індивідуальними освітніми надбаннями своїх учителів.

2) С. Черкасенко на перших етапах своєї громадської діяльності вбачав майбутнє покликання у причетності до освітньо-педагогічної діяльності. Зміст, структуру й тематичну спрямованість якої бачив, насамперед, у напрямку залучення до неї найкращих здобутків світової культури й українського письменства.

3) Авторські самооцінки, що містяться в епістолярному спадку С. Черкасенка свідчать про поступове накопичення та переосмислення його життєвого й морального досвіду – це своєрідна особистісна самоідентифікація, яка вбирає до себе такі складові: 1) сімейна ідентифікація; 2) фізична ідентифікація; 3) статевая ідентифікація; 4) екзистенційна ідентифікація; 5) соціальна ідентифікація.

Ключові слова: листування, письменницький епістолярій, адресат, школа, освітній процес, авторська самооцінка.

Постановка проблеми. Життєвий шлях, творчу та громадську діяльність Спиридона Черкасенка дослідники цілком справедливо і вмотивовано поділяють на чотири етапи. Перший етап, що охоплює 1886–1895 рр., пов'язаний з отри-

манням педагогічної освіти (в початковому Новобузькому училищі та Новобузькій вчительській семінарії). Другий етап (1895–1910 рр.) – це освітня діяльність С. Черкасенка в школах Катеринославщини. Третій етап (1910–1919 рр.) окреслений суспільно-просвітницькою, видавничо-педагогічною, літературно-публіцистичною діяльністю в Україні. Четвертий етап (1919–1940 рр.) визначений просвітницько-громадською, мистецькою та видавничою діяльністю письменника в еміграції. На жаль, й по сьогодні етапи творчої діяльності письменника потребують додаткового осмислення та деталізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільший обсяг біографічних свідчень дослідники творчості С. Черкасенка (О. Мишанич, О. Бабишкін, В. Оліфіренко, В. Школа, С. Дяченко, Т. Жицька, Г. Калантаєвська, М. Кудрявцева, Н. Сидоренко, Л. Савченко, О. Олійник, Л. Барабан та ін.) наводять з третього та четвертого періоду його життєвого шляху, тоді як початкові етапи діяльності окреслюються лише в загальних рисах і містять чималу кількість інформаційних прогалин, пов'язаних насамперед з відсутністю літературних джерел, які б надавали необхідні біографічні свідчення. В контексті подібного інформаційного вакууму неоціненне значення має епістолярна автобіографія С. Черкасенка, написана у формі листів, адресованих професору Л. Т. Білецькому в період 30-х років ХХ ст. **Мета** статті полягає у дослідженні візії дитинства та юності С. Черкасенка у їх авторських рефлексіях, відображених в епістолярній автобіографії письменника.

Завдання нашої розвідки вбачаємо у деталізованій характеристиці основних семантичних моделей письменницького дискурсу візії дитинства та юності письменника, особливостей поетики та проблематики, тематичної та жанрово-стильової організації його епістолярної автобіографії.

Виклад основного матеріалу. В листах автора до Л. Білецького, сам С. Черкасенко, дитинство визначає як часовий проміжок між народженням та закінченням початкового училища (1876–1892 рр.), юність – як часовий відрізок, який розпочинається із його вступу до вчительської семінарії. Юнацький період свого життя письменник не обмежував роками навчання в Новобузькій вчительській семінарії (1892–1895 рр.), розширюючи його і на роки свого викладання в школах Катеринославщини (1895–1909 рр.), принаймні до перших років ХХ століття, коли йому ще не виповнилось тридцяти і коли, пригадуючи цей період у своїй епістолярній автобіографії, він писав: «Ну, а покищо над усім брала гору юність, буяння весняних сил, що жодних драм, трагедій, смутку, зайвих турбот знати не хотіли, виявляючи себе в піснях, жартах, веселих розмовах, а на самоті – в мріях золотих та рожевих снах. Вер-

талися переповнені через край майже щастям, а серце й душа кожного ще довго дзвеніли соловейковими піснями» [1].

Втім, внутрішньо, для себе С. Черкасенко поділяє період своєї юності на дві половини, перша з яких охоплює роки його навчання в учительській семінарії, друга – роки освітянської діяльності в школах Катеринославщини.

Опис дитячих років в епістолярній автобіографії С. Черкасенка займає порівняно невеликий обсяг (листи з 1 по 12, із загальної кількості – 148). Хронологічна межа, якою датується початок автобіографічної розповіді (якщо не враховувати розлогу ретроспективну родинну генеалогію, подану в першому листі), це початок 8-го року життя – знаменного для автора періоду, коли настав його час вступати до школи.

Одна з найбільш приметних стильових особливостей епістолярної автобіографічної манери викладу С. Черкасенка полягає у тому, що komponуючи та відбираючи факти свого минулого автор майже завжди аргументує (у звертаннях до адресата, Л. Білецького) свій вибір (згадку саме про такі, а не інші події зі свого життя, їх поділ на несуттєві, епізодичні і важливі, подані в деталях і з подробицями, характеристики осіб, які його точували і автохарактеристики) властивостями власної пам'яті, її здатності утримувати найбільш яскраві враження, зокрема такі, що викликали особливо сильну емоційну реакцію або усвідомлювались чи пізніше, ретроспективно були співвіднесені з певними, свого роду «етапними» віхами у процесі фізичного, психологічного, морального, професійного, духовного формування С. Черкасенка як особистості. До таких, найбільш яскравих «етапних» вражень зі світу дитинства автор насамперед відносить спогади, присвячені членам його родини. У першу чергу це, звісно, образи батька і матері. Значна частина спогадів дитячих, а згодом і юнацьких років адресована також братам і сестрам.

Багато уваги автор приділяє й опису років свого навчання у Новобузькому двокласному училищі. Чи не найбільш яскравим враженням цього періоду став перший день шкільного навчання і перший у житті С. Черкасенка вчитель, імені якого він, на жаль, не називає.

У подальших листах автобіографії митець розгортає цілу галерею вчительських типів з доволі розгорнутими психологічними характеристиками майже кожного із них, але особливо виділяє з цієї когорти, знову ж таки, тих осіб, які мали найбільший вплив на особистісний його розвиток. Серед вчителів – це Федір Яковлевич Сизков, який виразно контрастував з іншою «учительською братією» тим, що надзвичайно любив літературу і намагався найкращі її здобутки прищепити своїм учням.

З інших дитячих вражень, що їх найбільше виділяє автор – це опис пригод позашкільного часу, тих численних хлопчачих розваг, без яких неможливий світ повноцінного дитинства, які є не тільки невід'ємною, а, можливо, й найбільш яскравою і повноправною його частиною.

Перший етап юнацького життя – роки навчання у Новобузькій учительській семінарії. В епістолярній автобіографії С. Черкасенка ці роки відображені достатньо широко і докладно (листи з 12 – по 40-й). Детально автор описує медичний огляд кандидатів до вступу і хід вступних іспитів до семінарії, будні семінарського навчання, яке, як свідчать авторські інтонації та критичні відгуки, не надто захоплювало увагу молодого семінарста.

Семінарські будні, як їх описує С. Черкасенко, склалися переважно з уроків, іспитів, учительської практики, які тепер,

з огляду на чималий життєвий досвід, автор описує й оцінює цілком компетентно і професійно, з критичними зауваженнями, які свідчать як про доволі високий рівень його власної фахової підготовки, так і про зміст тих вимог, які висувалися до тодішньої системи освіти з боку національної-свідомої, інтелектуально-розкутої та ідеологічно незаангажованої частини української інтелігенції. Крім власне навчального процесу автор описує дозвілля семінаристів і навіть кілька неприємних випадків, пов'язаних із перевітками семінарським начальством учнів у позашкільний час. Описується поступове і неухильне зростання інтересу з боку молодого семінарста до читання книг, художньої літератури, її історії, власних літературних вправ, навчання світських манер і перші стосунки з протилежною статтю, танці і гра на контрабасі у семінарському оркестрі.

«Професійна» частина юнацького періоду життя майбутнього письменника в його автобіографії охоплена найширше: листи з 41-го – по 148-й. У біографічній канві розповіді це, відповідно, хронологічний період часу з 1895 року (вчителювання в селах Новопавлівка, Васильківка, Ульянівка, Юзово) до 1901 року, коли С. Черкасенка було переведено на посаду вчителя в школу при Лідіївських копальнях (на цьому, зокрема на оглядинах нової школи, епістолярна автобіографія обривається).

У цій частині епістолярної автобіографії Спиридон Черкасенко ретельно фіксує усі свої переїзди на нове місце призначення (завжди з деталізованим описом кожної нової школи, більш або менш розгорнутим описом її звичаїв, особливостей навчального процесу, рівня фахової підготовленості учителів, освіченості та потягу до знань учнів, незмінною «портретною галереєю» вчителів та учнів і особливо детально розписаною стосовно тих, чії особи, в силу різних причини – психологічних, професійних, морально-етичних, навіть анекдотичних – найбільше вразили автора).

Як і будь-який інший біографічний текст, епістолярна автобіографія С. Черкасенка насамперед цікава фіксацією тих етапів «дорослішання» її автора, які є знаменними з точки зору формування та розвитку його особистісних якостей, рис характеру, вдачі, особливостей світосприйняття та самосвідомості. Авторські самооцінки, що свідчать про поступове накопичення та переосмислення життєвого та морального досвіду – це своєрідна особистісна самоідентифікація, яка вбирає до себе такі складові:

1) Сімейна ідентифікація. Вже з перших сторінок автобіографії ретроспективно автор намагається відтворити (наскільки це можливо) родинну генеалогію Черкасенків. З родинних переказів митець згадує свого прадіда, козака Софрона (Супруна), діда, миколаївського солдата Максима Софроновича, бабусю Тетяну, яка була перекупкою, батька та матір.

З часом все більшої емоційної ваги та значимості у свідомості С. Черкасенка набуває й уся його родина, батько й мати, брати і сестри, яку він тепер сприймає як той родинний оберіг, який виступає надійною запорукою його морально-психологічної та душевної рівноваги.

2) Фізична ідентифікація. Вона співвідноситься насамперед з психологічним самоаналізом, виявом особливостей самовідчуття, поведінки, вдачі на різних вікових етапах розвитку людини.

Початкові характеристики автора автобіографії стосуються вже перших років його життя: «Мене прозивали, сміючись добротливо, дідом за мовчазність і якусь дитячу розважність, – контраст із живим, жвавим, щибетливим Тодоском. Цю прикладку – дід, дідусь – підхопили брати, передали товаришам-школярам, і вона

переслідувала мене, пригадую, ще й у семінарії. «Дідові» ж у ті часи, коли це прізвище постало, було років 5–6» [2].

Надзвичайно яскравим і симптоматичним є опис того емоційного переляку і навіть своєрідної психологічної відчуженості, що її відчуває малий хлопець в перший день свого шкільного навчання: «На всіх поглядав зо страхом і трепетом, вважаючи кожного за істоту вищу від себе, розумнішу й повноправнішу. Почувався малим, непомітним, безпорадним, дурним навіть...» [3].

Але минуло зовсім небагато часу і наслідки «гарячкової праці розбурханої уяви дитячої», нестримне бажання не просто вчитися, а бути найкращим зробили «несотворенні речі»: «Змарнувати хоч один день, хоч один «урок», та ще неоправдано – «без уважительної причіни» – це було щось таке злочинне, що, здавалося, накладало пляму, таврувало ганьбою всю репутацію першого учня. Та й на думку ніколи не спадало піти за прикладом тих товаришів, що ненавиділи той, т. з., «корень ученія», бо їм тяжко було його гризти, й вони іноді волили протинятись шкільний час по базарі, ніж просидіти його за партою. Для мене «корень ученія» не був «горек», кожний «урок» буквально приносив радість життя, насолоду, і я, малий, пив її жадібно, повними устами. /.../ Перший в усіх без винятку предметах програми шкільної, я й тут цапливо йшов першим. Не вельми скромно звучить це в моїх устах тепер, але так було» [4].

Це бажання бути першим, відчуття нестримного оптимізму, віри у власні сили визначатиме розвиток особистості С. Черкасенка й надалі, в роки його юності.

3) Статева ідентифікація. Це самоаналіз тих фізичних особливостей, які насамперед визначають розвиток потягу до іншої статі. Вперше в ситуацію, «коли, висловлюючись високим штилем, серця мого дитячого торкнулося те почуття, що його зведе коханням» [5] С. Черкасенко потрапляє у віці 11 років, виявивши симпатію до дівчинки, що навчалась в тому ж, що й він, початковому училищі. Втім, у наступні роки подібних відчуттів у нього не виникає: «Дехто і з самої братії любив, як то кажуть, халявки смалити за «барішнями», – спорт, що до нього душа моя не прихилилася аж до першого року вчителювання. Чого – сам не знаю. Вважав за пусту розвагу, мабуть, а швидче тому, безперечно, що не вмів поводитися в жіночому товаристві, амбіцію ж мав завелику» [6].

Навіть вже під час роботи у Новопавлівці, за визнанням автора автобіографії, «занадто юний ще був я, й для мене «темною водою во облацях» були подружні відносини» [7].

Тим більшою і примарною виглядала в його очах небезпека можливого одруження, яку він відчув в надто ініціативних намаганнях дядихи Привалової, у якої в с. Васильківці харчувався С. Черкасенко, поближче познайомити його із своїми доньками. Втім, досить швидко молодий вчитель відчув свій перший «сердечний вогник». Ним стала Саша, молодша сестра дружини купця М. Г. Бойка, у якого, перебуваючи у с. Васильківці, харчувався С. Черкасенко після втечі від дядихи Привалової: «Йї у квітні було п'ятнадцять, либонь, – отже, йшов рік шістнадцятий, цебто наступало те т. з. пробудження весни, що не вважає ні на минуле, ні на майбутнє, а буває повним, ще мало усвідомленим, але гостро відчутим уже сучасним, що не доткнуте ще прозою свідомого життя й його турбот, пливе весняною казкою в сьайві соняшних переживань, ім'я їм – кохання. /.../ Отже, я мав перед собою божество, як мені ввижалося кризь окуляри кохання, й широко молився на нього. Дарма

хтось захотів би розчарувати мене в тому, що моє «божество» далеко не ідеальне, що воно навіть не таке вже й розумне, як мені здавалося, – я все одно не поняв би віри не тільки тому скептикові, а й власним спостереженням. Де пак!...» [8].

4) Екзистенційна ідентифікація. Ця ідентифікація пов'язана з самоусвідомленням власної морально-етичної позиції, а також тих духовних запитів, які ініціюють розвиток людської особистості і стають для неї пріоритетними.

Прояв перших моральних орієнтирів в житті С. Черкасенка спостерігаємо вже у його ранньому дитинстві, коли він без найменших коливань, майже інстинктивно, поспішає на виручку молодшому братові Тодосеві, що міг загинути, впавши у яму з водою. Про те, як формуються інші моральні орієнтири сам митець свідчить у листах, що стосуються різних етапів його вікового розвитку: «Особливо глибоке враження справляло на мою малу, ненаситну душу оте читання житій усяких святих, угодників, мучеників тощо. Яскравими барвами, зворушливо й повчально змальоване житіє, подвиги, героїчна боротьба з різними спокусами й самим дияволом, невимовна непохитність у стражданнях за віру, за правду – все це діяло на душу вражаюче; а величність архиєрейства, його міць і влада над паствою та великі нагороди на тім світі за муки й праведне життя запалювали дитячу уяву» [9].

Специфіку духовних запитів Спиридона Черкасенка від дитячих років і впродовж усіх подальших незмінно визначало його пристрасне захоплення літературою, про що він неодноразово і в яскравих деталях говорить у багатьох своїх листах.

5) Соціальна ідентифікація. Це ідентифікація, що спрямована на самоусвідомлення власного місця у суспільстві, особливостей його сприйняття і ставлення до звичаїв та законів, визначення та мотивації тих життєвих інтересів і пріоритетів, які зрештою перетворюються на професійні.

Чи не перший життєвий урок у вигляді своєрідної «соціальної кривди» С. Черкасенко отримує, коли йому після вступу до учительської семінарії було відмовлено у стипендії з причини буцімто заможності батька. Таку ж гіркоту приниженості він демонструє й тоді, коли після закінчення семінарії йому було відмовлено у бажанні працювати в Одесі з причин, як він сам здогадався, його потенційної ідеологічної неблагонадійності. Втім, подібних соціальних розчарувань і принижень на долю майбутнього письменника випаде ще немало...

Про поступове формування професійних інтересів С. Черкасенка свідчать насамперед численні критичні оцінки методів педагогічної роботи вчителів початкового училища і учительської семінарії, лінощів і небажання вчитися як належно з боку його товаришів, прямі вказівки на ті професійні потяги та пріоритети, які відчував з самого дитинства.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Проведений аналіз дозволив попередньо систематизувати й узагальнити основні етапи педагогічної й творчої діяльності С. Черкасенка, становлення його як непересічної людської особистості, відображені, зокрема, у епістолярній автобіографії, адресованій Л. Т. Білецькому.

Епістолярна автобіографія С. Черкасенка містить чимало фактологічних свідчень, які можуть значно розширити коло літературознавчих уявлень про біографічну та творчу постать письменника, його освітню діяльність, і в цьому полягає перспективність її подальшого, більш глибокого та детального опрацювання.

Література:

С. Черкасенко. Автобіографія в листах. Український громадський Видавничий фонд в Празі Фонд № 122 с. Арх. № 278.

1. Лист одинадцятий від 29. VIII. 935.
2. Лист сімдесят п'ятий від 16. III. 936; 7. IV. 936
3. Лист сорок третій від 17. XII. 935.
4. Лист перший від 10. VII. 935.
5. Лист четвертий від 26. VII. 935.
6. Лист другий від 12. VII. 935.
7. Лист восьмий від 22. VIII. 935.
8. Лист дванадцятий від 30. VIII. 935.
9. Лист двадцять четвертий від 23. X. 935.

Sarkisova I. Visions of childhood and youth in the epistolary heritage of Spyrydon Cherkasenko

Summary. The purpose of the article is to study the first biographical (children's and youth's) stages of the famous Ukrainian writer Spyrydon Cherkasenko creative personality formation, reflected in the mirror of his epistolary heritage.

The theoretical and methodological basis of intelligence is the historical-literary, historical-cultural, as well as the method of typological generalization.

The object of the study is an attempt to periodize the main stages of the origin, formation and professional evolution of S. Cherkasenko's views, the conditions and goals of Ukrainian educational and pedagogical activity, the specifics of the activities of Ukrainian schools and the main representatives of the Ukrainian educational environment – students and teachers.

The subject of the research is the thematic priorities and poetic methods of artistic organization of the writer's epistolary discourse, its literary varieties, its thematic variety and genre range of the writer's correspondence, their connection with previous epistolary-writer literary traditions.

The scientific novelty of the obtained results is in the fact that the investigation characterized the currently little-known facts of S. Cherkasenko's educational and pedagogical activities contained in his archival epistolary legacy, which, unfortunately, has not yet been made public in the Ukrainian publishing space.

As a result of the conducted research, it was established that:

1) Starting from the first stages of his own educational activity, S. Cherkasenko was keenly interested in education as a science, pedagogical methods and individual educational assets of his teachers.

2) S. Cherkasenko saw his future task in involvement to educational and pedagogical activities, the content, structure and thematic orientation of which he saw primarily in the direction of attracting to it the best achievements of world culture and Ukrainian literature at the first stages of his public activity.

3) The author's self-evaluations contained in the epistolary heritage of S. Cherkasenko testify about the gradual accumulation and reinterpretation of his life and moral experience – this is a kind of personal self-identification, which includes the following components: 1) family identification; 2) physical identification; 3) gender identification; 4) existential identification; 5) social identification.

Key words: correspondence, writer's epistolary, addressee, school, educational process, author's self-evaluation.